

L.Tolstoyning Sharq xalqlari madaniyati, ma'naviyatini chuqur bilishi, Mulla Abdul Vohid qorining Ahmad Yassaviydan o'qigan hikmatlarini jon qulog'i bilan eshitib, unga munosabat bildirgani haqidagi lavhalar juda ham ta'sirli bayon qilingan.

Demak, "Chinor" romanidagi har bir hikoyat va rivoyatning paydo bo'lishi va uni asar matnida o'zaro mutanosib ravishda joylashtirilishi yozuvchining maqsad-muddaosini ifoda etishda juda muhim vazifa ado etgan. Roman badiiy asar sifatida juda ham o'qimishli bo'lgani holda, undagi bu kabi rivoyatu hikoyatlar mantiqiy izchillikni ham ta'min qila olgan, deyish mumkin. Asardagi voqealar, timsollar, yozuvchi aytmoqchi bo'lgan fikr va xulosalar ana shu rivoyatu hikoyatlar negizida ochilib boradi. Bu esa o'quvchiga manzur bo'lib, asarga umrboqiylik kasb etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Asqad Muxtor. Chinor. Roman. -Toshkent. Adabiyot va san'at, 1975. 12-27-betlar.
2. Asqad Muxtor. Inson ruhining ulug'vorligi/ She'r shoir vijdoni. To'plam. -Toshkent: Mumtoz so'z, 2011. 197-bet.
3. Ijodkorning daxlsiz dunyosi (Asqad Muxtorning munaqqid U.Normatov bilan suhbat) / She'r shoir vijdoni.To'plam..., 304-bet.

VASLIY IJODINING XX ASR BOSHLARI SHARQIY TURKISTONDAGI O'RNI VA AHAMIYATI

Karimova Shaxloxon G'aniyevna,

Oriental Universiteti dotsenti, PhD.

Tel; 90-185-69-13, shkarimova1984@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-5380-4852>

Annotatsiya

Ushbu maqolada XX asr boshlarida Sharqiy Turkistonda yashab ijod etgan o'zbek shoiri Vasliy she'riyati haqida o'zbek kitobxonlariga ilk marotaba ma'lumot beriladi. Muqimiy kabi ma'rifatparvar shoirlar ijodi ta'sirida yozgan she'rlari tahlil qilinadi. Shoir she'rlarining aksariyati Furqat, Muqimiy, Xislat, Zavqiy kabi shoirlarning millatparvarlik va ma'rifatparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan lirik asarlari bilan hamohang. "Shinjong o'zbek shoirlari" to'plamidagi lirik she'rlar tasnifi shundan dalolat beradiki, Vasliy o'zbek mumtoz she'riyatida shoirlarga yo'ldosh bo'lib kelgan mavzularni qalamga olgan, badiiy uslub jihatdan ijodiy ergashgan. Bu kabi shoirlar ijodi bilan tanishish o'sha davr Sharqiy Turkistondagi uyg'ur va o'zbek shoirlarining ijodiy hamkorligi, mumtoz an'analarga munosabati qay darajada bo'lganidan dalolat beradi.

Kalit soʻzlar: adabiy muhit, ijtimoiy-siyosiy hayot, adabiy aloqa, janrlar tizimi, poetika, mavzu va obraz, gʻazal, muxammas, masnaviy, ijodkor uslubi, xalq ogʻzaki ijodi, taxmis-nazira, doston, izdoshlik.

Абстрактный

В статье впервые узбекский читатель знакомится с поэзией Васли, узбекского поэта, жившего и творившего в Восточном Туркестане в начале XX века. Анализируются его стихотворения, на которые оказало влияние творчество таких просветленных поэтов, как Муками. Большинство стихотворений поэта созвучны лирическим произведениям таких поэтов, как Фуркат, Мукимий, Хислат, Завкий, проникнутым националистическими и просветительскими идеями. Классификация лирических стихотворений в сборнике «Поэты узбекской поэзии Синьцзюнь» свидетельствует о том, что Васлий писал на темы, общие для поэтов классической узбекской поэзии, и творчески следовал им в плане художественного стиля. Знакомство с творчеством таких поэтов свидетельствует о степени творческого сотрудничества и отношении к классическим традициям уйгурских и узбекских поэтов в Восточном Туркестане того времени.

Ключевые слова: литературная среда, общественно-политическая жизнь, литературная коммуникация, жанровая система, поэтика, тема и образ, газель, мухаммас, маснави, творческий стиль, народное устное творчество, тахмис-назира, эпос, последователь.

Abstract. This article provides Uzbek readers with the first information about the poetry of the Uzbek poet Vasliy, who lived and worked in East Turkestan at the beginning of the 20th century. His poems, written under the influence of the work of enlightened poets such as Mukimiy, are analyzed. Most of the poet's poems are in harmony with the lyrical works of poets such as Furqat, Mukimiy, Xislat, and Zavqiy, imbued with nationalist and enlightened ideas. The classification of lyrical poems in the collection "Xinjiang Uzbek Poets" indicates that Vasliy wrote about themes that have been common to poets in Uzbek classical poetry and creatively followed them in terms of artistic style. Getting acquainted with the work of such poets indicates the extent of creative cooperation between Uyghur and Uzbek poets in East Turkestan of that period and their attitude to classical traditions.

Keywords: literary environment, socio-political life, literary communication, genre system, poetics, theme and image, ghazal, muhammas, masnavi, creative style, folk oral art, takhmis-nazira, epic, followership.

Har bir millatning adabiyot tarixi shu millatning jamiyat taraqqiyoti tarixida yuz bergan zoʻr ijtimoiy tarixiy hodisalarga bogʻliq holda vujudga kelgan

ideologiya alohidaliklari adabiyotning yana shu ijtimoiy mavjudiyatni aksi o'rtasidagi usul alohidaligi (metodologiya va tematik alohidaligi) hamda adabiyotning asosiy quroli bo'lgan til alohidaligidan iborat bir qancha tarafning birligi asosida shakllangan o'zining muayyan tarixiy davr va bosqichlariga ega bo'ladi. Insoniyat tarixida zo'r burilish hosil qilib, insonlarni o'zini qayta tanish davrga, yangilikka, aqliy tafakkurga bo'lgan yangi davrga olib kirgan milodiy XX asr uyg'ur adabiyotida ham yangi bir tarixiy davrning muqaddimasini ochdi, Uyg'ur adabiyotining "Uyg'ur hozirgi zamon adabiyoti" [1.] deb atalgan mazkur tarixiy davri uyg'ur adabiyotida o'n necha asr mobaynida izchil davom etib kelgan mumtoz adabiyot asl an'alariga vorislik qilish hamda uni davr oqimi, talabi va taqozosiga mos holda, mazmun va xohish, shakl va janr, til va uslub jihatdan muayyan darajada boyidi. Yangilanishga, davr yuksakligiga ega qilib yangi bir adabiyot tarixiy davrini ochgan mumtoz va yangi uyg'ur adabiyoti o'rtasida ko'prik vazifasini o'tadi. Uyg'ur bugungi zamon adabiyotining bir qator alohidaliklari bilan uyg'ur adabiyoti tarixida emas uyg'ur jamiyat taraqqiyoti tarixi, falsafa, idea tarixi va madaniyati tarixida ham muhim o'rin tutadi[2]. Bu davr adabiy muhitida o'z qobig'ida emas, balki yondosh xalqlar adabiyotining muhim badiiy mezonlarini o'zlashtirgan holda rivojlanib, boyib borgan adabiyot maydoni bir qancha iste'dod vakillariga beshik bo'ldi. Shunday shoirlardan biri o'zbek ziyoli oilalaridan birida tavallud topib, yoshlik chog'laridan Sharqiy Turkistonga ketib hayot kechirgan ijodkor Vasliy ham bor.

Aziziddin Muhammad Qamariddin o'g'li Vasliy[3] 1919-yili O'shda tug'ilgan. Ilk savodini mahalladagi eski usuldagi maktabda chiqaradi. Boshlang'ich maktabni bitirgandan keyin 1933-yili oilasi bilan Shingjongga kelib Qog'alik nohiyasida yashagan. 1938-yili "Xo'tan dorulmuallimin"ga o'qishga kirib, bu maktabni bitirgandan keyin 1942-yiligacha Qog'aliqda o'qituvchi bo'lgan. Dars berish bilan birga zamonning texnik yangiliklariga ham ochiq bo'lgan ziyoli shaxs sifatida qo'shimcha foto suratchilik kasbi bilan shug'ullangan.

Vasliyning adabiy ijodiyoti 30-yillarning oxiridan dorulmualliminda o'qiyotganda boshlanadi. Mumtoz badiiy asarlarga muhabbati o'laroq u dastlabki o'zbek klassiklari she'riyatiga taqlid qilingan lirik she'rlarni yozish bilan boshladi. Uning ba'zi she'rlari axloqiy didaktik xarakterda bo'lib, Qashqarning kichik gazetlarida ham e'lon qilinadi. 40-yillarg'a kelganda shoirning badiiuy ijodda sermahsul davri hisoblanadi: har xil mavzudagi she'rlarni yozishga kirishadi. 1941-yil otasi Shissay turmasida qatl qilingandan keyin Vasliy xizmatni tashlab, og'ir sarsonlik ichida turmush kechiradi. U Qog'alik, Yakan, Xo'tan shaharlarida foto suratchilik kasbi va boshqa mashg'ulotlar bilan nihoyatda iqtisodiy tang

ahvolda yashaydi[4]. Bu davrga mansub she'rlarida ham shoirning ijtimoiy ahvoli, mavjud tartibotlardan nolish, "charxi kajraftor eldan yozg'irish" motivlarida she'rlar bundan dalolat beradi. U ko'proq jamiyatdagi tuban ishlardan zo'rlanish xarakteridagi lirik she'rlari bilan o'ziga tasalli beradi.

Aziziddin Vasliy nasab jihatdan shoir Xuvaydoning avlodi. Xuvaydo avlodlari II asrdan buyon Janubiy Shingjongda juda katta ijtimoiy munosabatga ega edi. Xuvaydoning bir nevara ukasi shoir va adabiy tarjomon Siddiq 19-asr ham Yakan (Yorkent)da yashab, adabiy ijodiyot bilan shug'illangan[5.114-140] (Xuvaydoning qarindoshlari Salohiddin Soqib, Sirojiddin Sirojiy kabilar ham hayotining ma'lum qismini Yakanda o'tkazgan va o'z zamonasida Yakanda keng bir adabiy muhit yaratgandi.

Vasliy oilasining O'shdan Yakanga ko'chib kelishi ham yuqoridagi ijtimoiy munosabatdan holi bo'lmagan. Vasliyning adabiy ijodiyoti mazmun jihatdan xilma-xil. U oddiy turmush voqealigidan tortib, siyosiy hodisalargacha ahloq, tabiat manzaralarigacha hamma sohani she'riy til bilan tarannum qilgan. Shoirning sh'rlari Xo'tan, Qo'g'aliq, Yakan, Qashqar kabi shaharlardagi o'zbek aholisi ichida qo'ldan-qo'lga ko'chib, yodlanib, hozirga qadar saqlanib kelinmoqda.

1985-yil biz shoirning bir qism qo'lyozmalari ni to'planib, Shingjong ijtimoiy fanlar akademiyasi Millatlar adabiyoti institutining havolasi bilan Yakan(Yorkent)da yashovchi mahalliy aholilardan peshqadam ziyoli Ehsonjon Xoji Ishoqjon yolg'uz va Fayzulloxonlar shoir asarlarini to'plash va uni atrofli o'rganish bilan shug'ullanmoqdalar.

Aziziddin Muhammad Qamariddin o'g'li "Vasliy"dan boshqa "Mavriy", "Nahfiy", "Ohiy" taxalluslari bilan ham she'rlar yozgan. Uning she'rlarida Huvaydo uslubi ko'zga ko'rinib turadi. Shoir Yakanda vafot bo'lgan.

Shoir asarlarida o'zbek umtoz adabiyotidagi an'anaviy mavzular: ishq, vafo, do'stga sadoqat, Vatanga bo'lgan muhabbat, pok insoniy sevgi, hayotiy mahsaqqatlatlarga chidam, umrni zoye ketkizmaslik kabi inosniy fazilatlar ulug'lanadi, jaholat, ma'rifatsizlik, yolg'onchilik va loqaydlik, bepisandlik qoralanadi. An'anaviy obrazlar: oshiq, mahbuba, raqib, soqiy, do'st kabi timsollar-u, dev, pari, Hizr kabi diniy tushunchalar ham muhim o'rin tutadi. Biz tayangan "Shinjong o'zbek adiblari" kitobidida shoirning Huvaydo, Muqimiy, Zavqiy kabi shoirlarga ergashib, bu shoirlar uslubida bitgan g'azal va muxammaslari ham berilgan.

- Zulfu soching sunbuli tun kechadek ermish qaro,
Ham yana erkan uzun solsang taroqing nozanin.

-ma'shuqa ta'rifiga bag'ishlangan "Nozanin" radifli g'azalida ushbu baytlar uchraydi. Tasvirning an'anaviyligidan tashqari, u ishlatgan mayda detallar nomi (taroq ham) uyg'ur tuprog'ida ham o'zbek tilining saqlanib davom etib kelganidan, bu shoirlar g'azallarida ishlatilganidan darak berib turibdi. "Man sani ko'rgan edim Ganji ravona yo'lida" kabi misralarida esa, o'sha davrdagi qishloq joylarining nomlanishiga ishora qilsa, toponimlarning ham deyarli ikki tilde o'xshash variantlariga ega ekanliginin ko'rsatib turibdi.

Lirik she'r janrlaridan muxammas ham bu davrda faol she'riy janr hisoblanib, Vasliy ijodidagi "Man o'zum har joydaman, albatta ko'nglum sandadur" asari ham ayni shu janrga mansub. Bu, albatta birinchi o'qishadyoq Muqimiyning "O'zim har joydaman ko'nglim sandadur" murabbasiga hamohang tarzda yaratilgan. Bu o'sha paytda ham hassos shoir g'azal va murabbalarining Sharqiy Turkistonga etib borgani-yu u erdagi adabiy maktab vakillariga yaxshi tanish bo'lganidan darak bo'lsa, uning asarlaridagi o'ziga xos ohang va mazmunni ijodiy o'zlashtirgan holda yangi shaklda, janriy o'zgarishda davom ettirib, shoirning o'ziga xos ovozi va uslubini ko'rsatishga uringanini sezamiz. Muxammasning boshlanmasi quyidagicha:

*Bog' aro raftor qilsang, g'unchalarda handadur,
Sarf ila shamshodi ar-ar sanga sir apkandadur
Shul sababdin borchha inson gul yuzinga bandadur
Haq ato qilmish sanga kim ushbu xislat sandadur
Man o'zum har joydaman, albatta ko'nglum sandadur.*

Vasliyning adabiy merosi mazmun-mundarija va g'oyaviy jihatdan rang-barang, obrazlarga boy. Poetik uslub va badiiy mahoratda salaf hamda zamondosh shoirlardan olgan ilhomi va ibрати o'laroq o'z iste'dodini namoyon qila olgan salohiyatli shoir. Shuningdek, shoir ijodida mumtoz o'zbek adabiyotidagi janrlar va mazvularni tadrijiy takomili sifatida bo'y ko'rsatsa-da, o'ziga xos novatorlik belgilari ham uchraydi. Izlanishlarimizdan quyidagicha xulosalarga keldik:

1. Vasliy taxallusi bilan ijod qilgan shoir, hattot, ma'rifatpparvar Aziziddin Muhammad Qamariddin o'g'li o'zbek shoirlaridan bo'lib, o'tgan asrning eng murakkab, ammo qizg'in davrida Sharqiy Turkistonga ketib, o'sha erda umrining oxirigacha yashab ijod etgan iste'dodli ijodkorlaridan biri.
2. Vasliy she'riyati islom ma'rifati va tasavvuf axloqi, pok insoniy sevgi, axloqiy qadriyatlar tarannumi va ijtimoiy masalalarga qaratilgan. Bu adabiy meros o'sha davr uyg'ur va o'zbek adabiy aloqalarining qay darajada rivoj toganidan, ijodiy izlanishlardan darak beradi.

3. Shoirning ijodiy faoliyati va adabiy merosi XX asr boshlaridagi Sharqiy Turkistondagi o'zbek shoirlari yashagan adabiy muhitni baholashda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

4. Bu kabi ijodkorlar merosini o'rganish har ikki adabiy muhit – o'zbek va uyg'ur adabiy aloqalari qay darajada bo'lganligi, ijodiy hamkorlik va adabiy uslubning ta'sir ko'lamiga haqida muhim xulosalar chiqarishga asos bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Маматохунов У. Уйғур адабиёти классиклари. – Тошкент, 1960. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى. ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ دەرسلىك كىتابى. تۈزگەن: گائىراتجون ئۇسمان قاتارلىقلار. شىنجاڭ 2002

2. Маматохунов У. Уйғур адабиёти классиклари. – Тошкент, 1960 (Mamatoxunov U. Classics of Uyghur literature. - Tashkent., 1960).

3. O'zbek adabiyotida Vasliy taxallusi bilan ham ijod qilgan adib bor. **Saidahmad Vasliy Samarqandiy** (1869–1925) — 19-asrning ikkinchi yarmi va 20-asrning boshlari Samarqand adabiy muhitiga mansub ijodkor. Muallimlik qilgan. Vasliy o'zbek, arab va fors tillarida darsliklar tuzgan. Vasliy shu tillarda birday ijod ham qilgan. Forsiydagi „Armug‘oni do‘ston“, o'zbekchadagi „Devoni turkiy“ kabi devonlar, „Nazmus silsila“ (forscha), „Adab ud-din“ (o'zbekcha) she'riy asarlar, tilshunoslikka oid „Muqaddimai sarfu nahvu arabi ham namunai sarfu nahvu forsiy“ kitobi mashhurdir.

4. Хурматжон Фикрат, Қодир Акбар. Ўзбек адабиёти тарихи. Урумчи: Шинжонг халқ наشريёти, 2005. (уйғур тилида) (Hurmatjon Fikrat., Qodir Akbar. History of Uzbek literature. Urumchi: Xinjiang People's Publishing House, 2005. (in Uyghur).

5. Chaxor darvesh tarjimasidan boshqa hozirgacha topilgani yo'q deb izoh beradi Qodir Akbar. Qarang: شىنجاڭ ئۆزبېك ئەدىبلىرى. نەشر قىلىشقا 1989 شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى شىنجونگ ўزبېك ادiblari. تەييارلانغان: قادىر ئەكبەر. 1989 й., Нашрга тайёрловчи: Қодир Акбар. Шинжонг халқ наشريёти. 1989 й., 114 – 140 бетлар.

“QISASI RABG‘UZIY”DA TURKIYLAR VA TURK TILI

Zulayho ABDURAHMON,

*O‘zr FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori*

Annotatsiya

Millatning ruhi uning tilida namoyon bo'lishi ma'lumdir. Shuning uchun milliy tafakkur, xususan, badiiy tafakkur ham til imkoniyatlaridan kelib chiqadi. Maqolada tilning paydo bo'lishi, til va ruhoniyyat masalalaridan bahs yutiladi. Turkiy tilning o'ziga xos xususiyatlari ochib beriladi.

Abstract

It is well known that the spirit of a nation is manifested through its language. Therefore, national thought, particularly artistic thought, arises from the potential of the language. This article discusses the origin of language and examines the relationship between language and spirituality, highlighting the unique characteristics of the Turkic language.

Kalit so'zlar: turk, til, payg'ambar, millat, ruh, qavm, badiyyat, tafakkur, din.

Keywords: Turkic, language, prophet, nation, spirit, people, literature, thought, religion.

Til va millat tushunchalarini ayro tasavvur etib bo'lmaydi, ular bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Til – darhaqiqat, millatning ruhi, tiliga sohib bo'lmagan millat boshsiz tana kabidir. Bu ruhni asrashda, ajdodlardan avlodlarga etkazishda badiiy adabiyotning beqiyos xizmati bor. Shu ma'noda, "Qisasi Rabg'uziy" asari ham millat ruhini asrashda, turkiy dunyoni birlashtirishda, milliy mustaqillikni ta'minlashda bugun ham o'rganilishi zarur va tabiiy. Zero, asar eski turkiy til leksikasini asrash, fonetik, grammatik, stilistik xususiyatlarini namoyon qilish barobarida turkiylar va turk tili haqida ham muhim ma'lumotlar beradi. Ma'lumki, zalolat va jaholati tufayli to'fonga uchragan Odam farzandlari Odami soniy - Nuh a.s.ning avlodlaridan yana er yuziga tarqadi: "Nuh kemidin chiqdi. Ul kun sekson besh odamiy — qirq er, qirq xotun Shom viloyatida tengiz qirog'inda bir kend qubordilar. Anga "Qaryat us-samonina" atadilar. Olti oy suv ichinda turub el to'qimadi. Ongsizin chiqib el to'qidi ersa yarashmadi. Zaif bo'ldilar. Qamug' o'ldilar, magar etti kishi qoldilar. Taqi Nuh o'g'ullari, uch kelin. Olam ichinda bu etti kishi qoldi, azin kim ersa qolmadi. Bu kun muncha xaloyiq yovuz, yaxshi, mo'min, kofir Nuh o'g'lonlarindin tug'dilar". Insoniyat tarixi shu zaylda davom etadi. Nuh a.s.ning uch o'g'illari: Xom, Som, Yofasdan turli qavmlar paydo bo'ldi, jumladan, turkiy elatlar ham. Muallif turkiylarning otasidan duo olgan qavm ekanligiga alohida urg'u beradi: "...Bir kun Nuh alayhis-salom uziyur erdi, el esandi. Nuh etagin ko'turdi, uvut andomi ochildi. Hom ani ko'rub kuldi. Som Homg'a malomat qildi. Yofas ani ko'rub to'ni birla o'rtidi. Mavlo taolo aning shumluqindin Homning o'ngurqasindaqi nutfani qora qildi. O'g'lonlari qora bo'ldi. Uyalinishda evluki ilkin oldi. Tengiz qirog'inda atog'g'a kirdi, qamish birla ev qildi. Andag'uq urug'lari hindular, habashiylar, zangilar qamug'i aning urug'i